



1901 Erzurum Depremi ve Afet Yönetimi

901 Erzurum Earthquake and Disaster Management

Zehra İrkin*  & Selahattin Satılmış** 

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

* Milli Eğitim Bakanlığı / Aksaray
zehrairkin@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-2345-6789

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

** Aksaray Üniversitesi
sselahattin2003@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-2282-9421

Başvuru / Submitted :
6 Mart 2023

Kabul / Accepted :
27 Nisan 2023

DOI: 10.21021/osmed.1260717

Atıf/Citation:

İrkin, Z.; Satılmış, S. "1901 Erzurum Depremi ve Afet Yönetimi". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 17 (2023): 129-151.

Benzerlik / Similarity : %18

Öz

Doğu Anadolu ile Kuzey Anadolu Fay zonlarının etkisinde bulunan ve birçok fay hattını barındıran Erzurum, tarihte çok yıkıcı depremlere maruz kaldığı gibi, 8 Kasım 1901 tarihinde de büyük bir deprem yaşamıştır. Deprem, Erzurum'da çok büyük miktarda hasara, can kayıplarına ve binlerce insanın açıkta kalmasına yol açmıştır. Ana deprem sonrasında çok sık ve şiddetli derecede artçı sarsıntılar meydana gelmesi, halkın daha fazla endişe ve korku yaşamasına neden olmuştur. Depremzedeler, vilayet yönetimi tarafından çadırlara ve barakalara yerleştirilmiş ya da hasar almayan köylere gönderilmişlerdir. Bütün afetzedelerin beslenme, yakacak ve diğer ihtiyaçları da giderilmeye çalışılmıştır. Afetzedeler için büyük gayret gösterilmişse de baraka ve çadırlarda yaşayan depremzedeler Erzurum'un şiddetli soğuklarının tesiriyle büyük zorluklara maruz kalmış, hatta salgın hastalıklar baş göstermiştir. Deprem sonrasında hem İstanbul'da hem de Erzurum ve çevresindeki yerleşim birimlerinde yardım kampanyaları başlatılmış, toplanan büyük miktarlardaki paralarla afetzedelerin ihtiyaçları giderilmeye çalışılmıştır. Depremzedelere çeşitli kolaylıklar ve muafiyetler de sağlanarak bu büyük afetin açtığı yaralar sarılmak istenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Erzurum, Deprem, Afet Yönetimi, Yardımlaşma.

Abstract

Erzurum, which is under the influence of the East Anatolian and North Anatolian fault zones and hosts many fault lines, experienced a devastating earthquake on November 8, 1901, as it was exposed to very destructive earthquakes in history. The earthquake caused enormous damage, loss of life and made homeless of thousands of people in Erzurum. The occurrence of very frequent and damaging aftershocks after the main earthquake has caused people to experience more anxiety and fear. Earthquake survivors were placed to tents, barracks and sent undamaged villages by the provincial administration. Efforts were made to provide food, fuel and other needs of all disaster victims. Although great efforts were made for the survivors, the earthquake survivors living in barracks and tents were exposed to great difficulties due to the severe cold of Erzurum and diseases occurred. After the earthquake, aid campaigns were started both in Istanbul and Erzurum and in accommodation units, and the needs of the disaster victims were tried to be met with the money collected in large groups. It was aimed to heal the wounds caused by this great disaster by providing various facilities and exemptions to the earthquake victims.

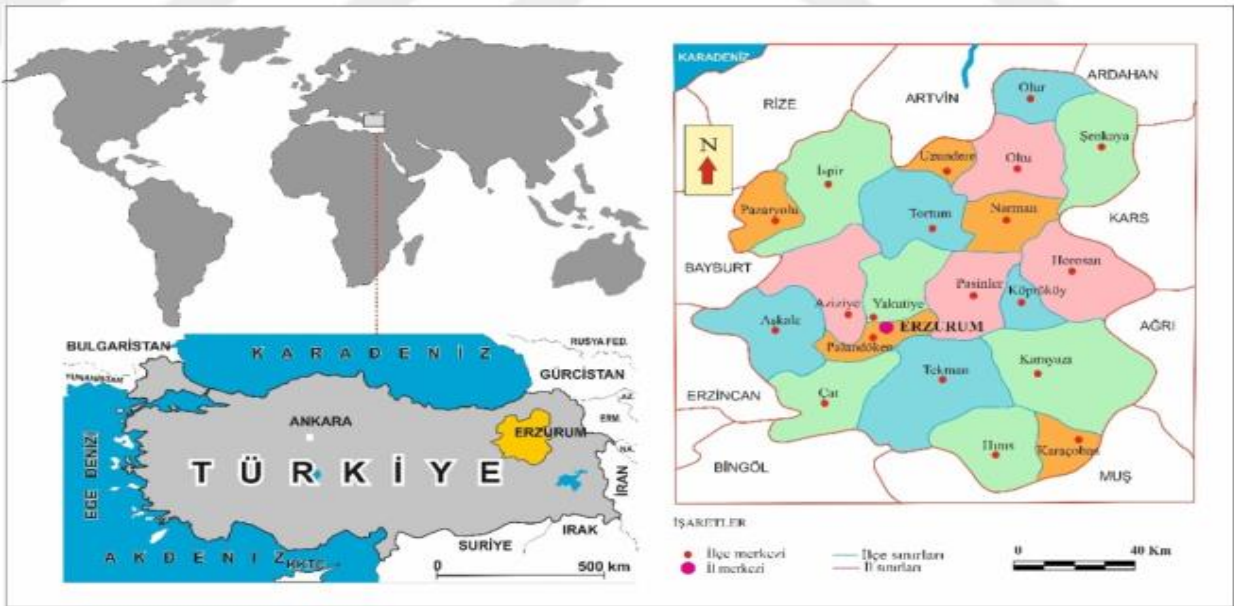
Keywords: Ottoman Empire Erzurum, Earthquake, Disaster Management, Solidarity.



Giriş

Erzurum’da meydana gelen depremlerin önemli bir kısmı akademik çalışmalara konu olmuştur. İlk olarak Robert A. Dalyell, 1859 depremini özet olarak kaleme almıştır.¹ Selahattin Tozlu’nun dönemin arşiv belgeleri ve gazeteleri ışığında kaleme aldığı *Erzurum Tarihinde Depremler* başlıklı makalesi,² özellikle 19. yüzyılda Erzurum’da meydana gelen depremleri ayrıntılı bir şekilde ele alması açısından büyük önem taşımaktadır. Hakkı Yapıcı’nın “Tarih Boyunca Erzurum’da Meydana Gelen Zelzeleler” başlıklı makalesi³ de içerik bakımından bir önceki çalışmayla benzerlik göstermektedir. M. Yasin Taşkesenlioğlu ile Muhammed Taşkesenligil’in beraber kaleme aldıkları makalede⁴ ise bir Rus kaynağı üzerinden 1859 depremini incelemiştir. Eylül 1924’te Erzurum’da yıkıcı etki gösteren deprem ise Şaban Ortak tarafından ele alınmıştır.⁵ Bunların yanı sıra Nicolas Ambraseys’in tek başına ya da C. Finkel ile birlikte kaleme aldığı eserleri de Erzurum deprem tarihi açısından büyük önem arz etmektedir.⁶ Bu çalışmanın konusu olan Kasım 1901 Erzurum depremi hakkında ise sadece Selahattin Tozlu’nun makalesinde bir paragraf bilgi bulunmaktadır. Arşiv belgeleri ve dönemin gazeteleri esas alınarak hazırlanan bu makale ile 1901 depreminin yol açtığı hasar, zayıt, deprem sonrasında afetzedelerin yaralarının sarılması amacıyla sergilenen afet yönetimi, alınan tedbirler, yapılan yardımlar gibi konularda detaylı bilgiler verilerek Erzurum ve Osmanlı deprem tarihi literatürüne katkı sağlanması hedeflenmiştir.

Şekil 1: Erzurum Lokasyon Haritası⁷



¹ Robert A.O. Dalyell, “Memorandum-Earthquake of Erzerum, June 1859”, *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*. (1861-1862): 62-64.

²Selahattin Tozlu, "Erzurum Tarihinde Depremler" *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri, 22-23 Mayıs 2000* (İstanbul: 2000), 93-118.

³ Hakkı Yapıcı, “Tarih Boyunca Erzurum’da Meydana Gelen Zelzeleler”, *Mavi Atlas* 5 (2015): 14-20.

⁴ Yasin Taşkesenlioğlu ve Muhammed Taşkesenligil, “1859 Yılında Şamahı ve Erzurum Depremleri Hakkında Rusya Bilimler Akademisi Üyesi Hermann von Abich’in Raporu”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20 (2020): 569-591.

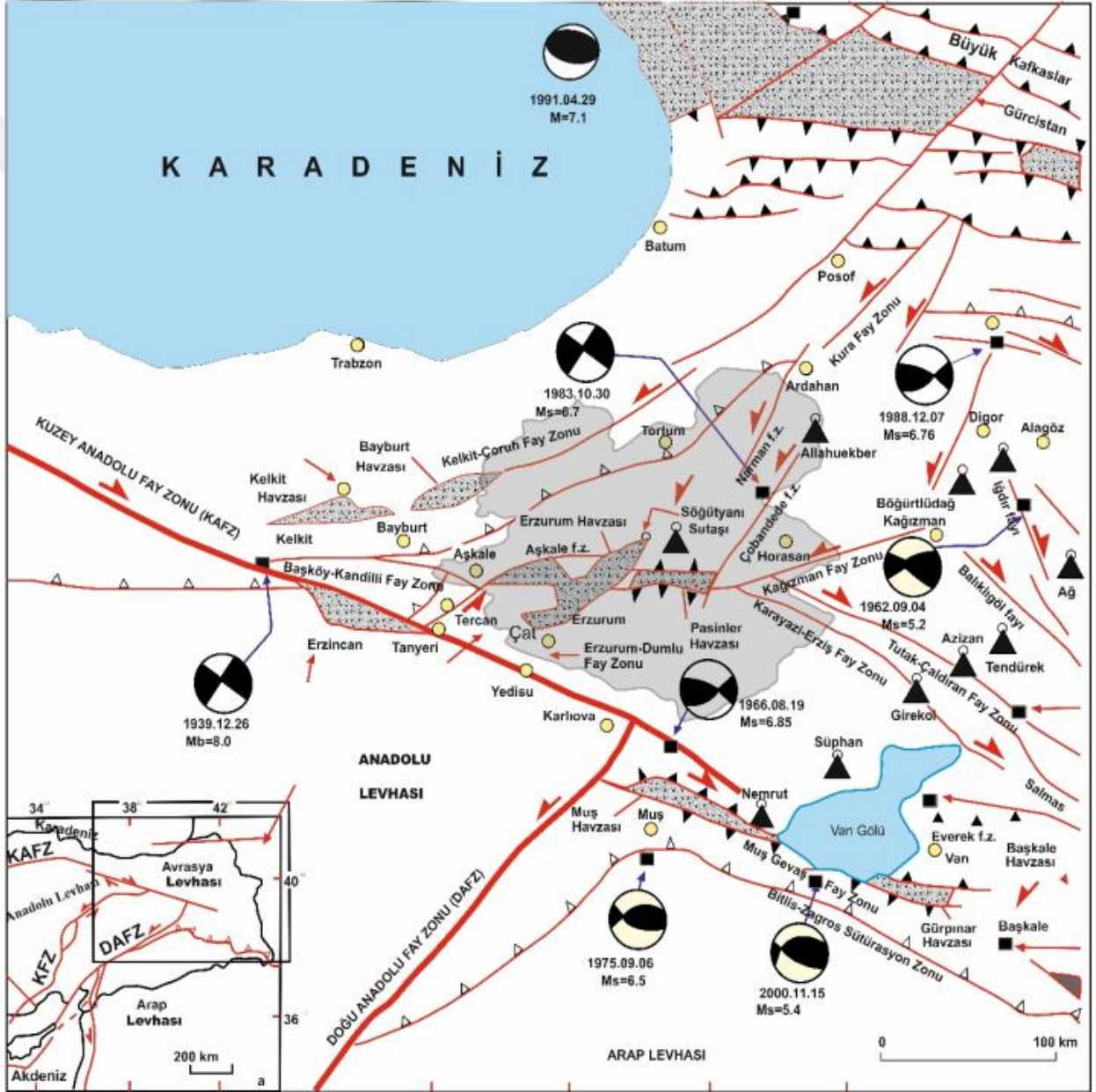
⁵ Şaban Ortak, “1924 Erzurum Depremi ve Reis-i Cumhuriyet Gazi Mustafa Kemal’in İkinci Erzurum Gezisi”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi* (2002): 191-203.

⁶ Nicholas Ambraseys, *Earthquakes in the Mediterranean and Middle East A Multidisciplinary Study of Seismicity up to 1900*, (London: Imperial College, 2009); Nicholas Ambraseys ve Caroline Finkel, *Türkiye’de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler 1500-1800*, Çev. M. Koçak, (Ankara: TÜBİTAK Yayınları, 2006).

⁷ İmren Kuşçu, İbrahim Kopar ve İlhan Bakırtaş, “Erzurum İlinde (Türkiye) 1907-2018 Yılları Arasında Kaydedilen $M \geq 3.0$ Depremlerin Mekânsal Analizi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23/4 (2019): 1607-1624.

Türkiye'nin doğusunda, 39-42° kuzey enlemleri, 40-43° doğu boylamları arasında konumlanan Erzurum ili⁸, Doğu Anadolu ve Kuzey Anadolu Fay zonlarının etkisinde bulunmakta ve birçok fay hattını barındırmaktadır: Erzurum, Pasinler, Palandöken, Dumlı, Aşkale, Tercan, Çat, Kandilli, Horasan, Karayazı fayları (bkz. Şekil 2).⁹

Şekil 2: Erzurum ve Çevresindeki Fay Hatları¹⁰



⁸ <https://www.srcatasehir.com/Yayinlar/harita-okuma-bilgisi-3758> (erişim tarihi: 24.04.2023).

⁹ İmren Kuşçu, "Erzurum İlinin Depremselliği ve İl Merkezindeki Orta Öğretim Öğrencilerinin Depreme Duyarlılığı", (Yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, 2019): 1, 20-22.

¹⁰ Kuşçu, age, 23.

Tablo 1: 1901 Tarihine Kadar Erzurum’da Yaşanan Depremler

840	1.11.1844 ¹¹	03.12.1860 ¹²	15.06.1872 ¹³	30.06.1894 ¹⁴
1659	10.02.1846	02.03.1861 ¹⁵	10.08.1873 ¹⁶	04.08.1894 ¹⁷
1685	27.02.1846	06.01.1865 ¹⁸	06.09.1873 ¹⁹	07.06.1895 ²⁰
1712	26.05.1852	11.01.1865 ²¹	? 04.1875 ²²	25.06.1895 ²³
1719	14.07.1852	12.05.1866 ²⁴	27.04.1875 ²⁵	? 01.1896 ²⁶
1769	08.05.1857 ²⁷	12.06.1866 ²⁸	20.10.1875 ²⁹	20.05.1896 ³⁰
1784 ³¹	21.01.1859 ³²	21.01.1867 ³³	10.09.1888 ³⁴	20.05.1897 ³⁵
27.10.1843	02.06.1859 ³⁶	24.02.1868 ³⁷	? 11.1890 ³⁸	04.10.1899 ³⁹
21.05.1844	02.11.1860 ⁴⁰	06.10.1869 ⁴¹	? 08.1893 ⁴²	

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere makalenin konusunu oluşturan 1901 depreminden önce de Erzurum’da çok sayıda deprem yaşanmıştır. Bunların önemli bir kısmı herhangi bir zarara yol açmazken bazıları da önemli miktarda hasarlara, hatta can kayıplarına sebep olmuştur. Örneğin 840 yılında yaşanan depremde Erzurum’da 200 kişi hayatını kaybetmiş ve çok sayıda evin yanı sıra Erzurum Kalesi’nin Erzincan Kapısı tarafındaki bir kulesi ve duvarları yıkılmıştır. Ayrıca

¹¹ Cerîde-i Havâdis, sayı 206, 28 ZA 1260.

¹² Ambraseys, age, 698.

¹³ Jean Vogt, Osmanlı Topraklarında Tarih Boyunca Depremsellik: Batılı Kaynaklardan ve Tanıkların İfadelerinden Örnekler”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Doğal Afetler*, Ed. Elizabeth Zachariadou, (İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001): 24.

¹⁴The Levant Herald, XIV/27, 9 Temmuz 1894.

¹⁵ Cerîde-i Havâdis, sayı 102, 10 N 1277; Tercümân-ı Ahvâl, sayı 23, 20 N 1277.

¹⁶ The Levant Herald, II/33, 10 Eylül 1873.

¹⁷ BOA., Y.A HUS., 305/25, 2 S 1312.(Not: Belge kodlarının açılımları kaynakçada verilmiştir.)

¹⁸Tercümân-ı Ahvâl, sayı 589, 10 Ş 1281.

¹⁹ Ambraseys, age, 736.

²⁰ The Levant Herald, XV/18, 10 Haziran 1895.

²¹Tercümân-ı Ahvâl, sayı 589, 10 Ş 1281.

²² Basîret, sayı 1491, 29 S 1292; 1492, 1 RA 1292.

²³ The Levant Herald, XV/21, 1 Temmuz 1895.

²⁴ Ambraseys, age, 712.

²⁵ Basîret, sayı 1514, 26 RA 1292.

²⁶ İkdâm, sayı 538, 6 Ş 1313.

²⁷BOA., İ.DH., 378/24957, 26 N 1273.

²⁸ BOA., MVL., 1052/16, 7 S 1283.

²⁹ Basîret, sayı 1651, 6 L 1292.

³⁰ BOA., Y.PRK.PT., 12/168, 18 Z 1314.

³¹ Ambraseys, age, 241, 493, 521, 538, 545, 603, 614-615.

³² Ambraseys, age, 692.

³³ BOA., MVL., 1052/75, 4 L 1283.

³⁴ Tercümân-ı Hakikat, sayı 3086, 25 M 1306.

³⁵ BOA., Y.PRK.PT., 12/168, 18 Z 1314

³⁶ BOA., İ.MMS., 15/629, 15 ZA 1275.

³⁷ Ruzname-i Cerîde-i Havâdis, sayı 859, 17 ZA 1284.

³⁸ The Levant Herald, X/48, 1 Aralık 1890.

³⁹ İkdâm, sayı 1900, 13 C 1317.

⁴⁰Tercümân-ı Ahvâl, sayı 9, 3 C 1277.

⁴¹ Ambraseys, age, 722.

⁴² The Levant Herald, XIII/33, 14 Ağustos 1893.

şehre 8 km uzaklıktaki bir köyü yerle bir eden deprem sonucunda zeminde yarıklar oluşmuştur. 1769 depreminde ise Erzurum'un doğusunda bulunan Pasinler'deki Hasankale'nin duvarları yıkılırken Erzurum Kalesi'nin önemli bir kısmı çökmeye yüz tutmuş ve uzun bir süre tamir edilememiştir. Erzincan'da çok büyük tahribata yol açan 1784 depremi ise Erzurum Kalesi'nin, on beş yıl önceki depremde yıkılan ve henüz tamir edilemeyen kısımlarına bir miktar daha zarar vermiştir.⁴³

Erzurum, 19. yüzyılda da çok büyük depremler yaşamıştır. 1843 yılında İran'ın Hoy şehrinde büyük yıkıma sebep olan depremden etkilenen Erzurum'da 5-6 kişi hayatını kaybederken Erzurum Kalesi'nin bir kısmı ile bazı binalar yıkılmış⁴⁴ ve Çifte Minare Camii'nin minarelerinden birisinin külahlı düşmüştür⁴⁵. 1844'te yaşanan deprem Erzurum'da bazı eski duvarların yıkılmasına sebep olurken⁴⁶ 1852 depremi Erzurum kent merkezi ile etrafındaki köylerde önemli miktarda can kaybına ve hasara yol açmıştır.⁴⁷ Erzurum, bir sonraki büyük depremi 1859 yılında yaşamış ve şehir tamamen harabeye dönmüştür. Bu sırada 7.000'den fazla evi barındıran Erzurum'daki evlerin yarısı tamamen yıkılırken dükkân, cami, minare vs. binalardan bazılarının üçte biri, bazılarının ise üçte ikisi yıkılarak ağır hasar görmüştür.⁴⁸ Lala Paşa Camii, Erzurum Kalesi'nin⁴⁹ surlarının bazı kısımları, iç kalenin ve kışlanın yarısı, kışla içerisindeki binaların bir kısmı da yıkılan yerler arasındadır. Hükümet konağı, cephanelik, karakol ise yıkılmış ya da hasar görmüştür.⁵⁰ Deprem, Erzurum şehrinin yanı sıra köylerinde de hasara yol açmıştır.⁵¹ Hayatını kaybedenlerin sayısının 320, yaralı sayısının 180 olduğu ve 10 kişiye ulaşamadığı kayıtlara geçmiştir.⁵² Erzurum'daki bir sonraki yıkıcı deprem ise sabah saatlerinde yaşanan ve bu çalışmanın konusunu teşkil eden 8 Kasım 1901 depremidir.

1. Depremın Yol Açtığı Hasar ve Zayıt

8 Kasım 1901 depremi, Cuma günü sabahı saat 06.47'de oldukça şiddetli derecede hissedilmiş ve büyük bir yıkımı beraberinde getirmiştir. Deprem hafif şiddetli öncü sarsıntılarla başlamıştır.⁵³ Öncü sarsıntıların saatleri ve sayıları hakkında kaynaklar farklı bilgiler vermektedir. Erzurum valisi Nazım Bey, ilk sarsıntının sabah saat 06.07'de şiddetli, 06.37'de hafif şiddetli öncü

⁴³ Ambraseys, age, 241, 603, 614-615.

⁴⁴ Cerîde-i Havâdis, sayı 154, 18 L 1259.

⁴⁵ Robert Curzon, *Armenia: A Year at Erzerum, and on the Frontiers of Russia, Turkey, and Persia* (New York, 1854): 110-111, 160-162.

⁴⁶ Ambraseys, age, 658.

⁴⁷ BOA., İ.DH., 255/15720, 11 L 1268; Cerîde-i Havâdis, sayı 588, 19 L 1268.

⁴⁸ BOA., İ.MMS., 15/629, 15 ZA 1275.

⁴⁹ Erzurum Kalesinin eski surları tamir edilemeyecek derecede ağır hasar gördüğünden yıktırılması ve buradan elde edilecek arsannın satılması elde edilecek paranın yıkım masrafına harcanması kararlaştırılmıştır. BOA., İ.DH., 536/37232, 15 Z 1281.

⁵⁰ BOA., A.MKT.MHM., 161/54, 02 M 1276; 167/31, 9 RA 1276; A.MKT.UM., 366/86, 21 S 1276; İ.MVL., 446/19840, 3 N 1277; MVL., 608/5, 17 Ş 1277; İ.MMS., 15/629, 15 ZA 1275; Meydana gelen yeni sarsıntılar, 1859 depreminin artçı şoklarının Kasım ayının ortalarına kadar devam ettiğini göstermektedir. Nitekim 10, 13 Temmuz, 13 Ağustos ve 11 Kasım 1859'da Erzurum'da depremlerin meydana geldiği kayıtlara geçmiştir. BOA., MVL., 594/59, 7 B 1276; BOA., A.MKT.UM., 410/39, 24 Z 1274; Ambraseys, age, 695.

⁵¹ BOA., İ.HR., 171/9241, 13 S 1276.

⁵² BOA., İ.DH., 436/28841, 1 Z 1275; İngiliz seyyah Harry Finnis Bloss Lynch ise eserinde bu depremde 4.500 evin yıkıldığından ya da ağır bir şekilde hasar gördüğünden, 9 minare yerle bir olduğundan, Çifte Minare Medresesinin hasar gördüğünden ve şehirdeki eski surların bazı bölümlerinin yıkıldığından bahsetmektedir. Harry Finnis Bloss Lynch, *Armenia Travels and Studies I* (London, 1901): 210-211.

⁵³ BOA.Y.PRK.UM., 56/130, 26 B 1319.

sarsıntılarının yaşandığını başkente bildirirken İkdâm gazetesi, gece saat 03.12, 05.42, 06.12 ve 06.42'de hafif şiddetli dört öncü sarsıntıdan bahsetmektedir.⁵⁴ Tercümân-ı Hakikat ise Rasathâne-i Âmireye dayanarak saat 06.00 civarında hafif şiddetli bir öncü sarsıntının hissedildiği bilgisini vermektedir.⁵⁵ O gün sabah saat 06.42'de Hınıs ve Hasankale'de şiddetli, Esenkale'de ise hafif şiddetli depremler hissedilmiştir.⁵⁶

Erzurum'da sabahın ilk saatlerinde yaşanan şiddetli depremin tesiriyle hanelerin bir kısmı yıkılmış, bir kısmı da harap olarak kullanılmaz bir hale gelmiştir. Hazırlanan hasar tespit raporuna göre devlet daireleri ve evlerden her birinin az ya da çok hasar aldığı tespit edilmiştir.⁵⁷ Askeriyeye ait binalarında yıkıldığı depremde askerler kışla meydanlarına çıkarılmıştır.⁵⁸ Sabâh ve İkdâm gazetelerinin verdiği bilgilere göre depremde birtakım hanelerin hasar gördüğü ancak can kaybının yaşanmadığı belirtilmiş olsa da bu ifade gerçeği yansıtmamaktadır.⁵⁹ Nitekim Erzurum Valiliğinin hazırladığı rapora göre depremin yaşandığı ilk gün Erzurum kent merkezinde Müslüman halktan 6'sı kadın, 4'ü erkek, 8'i çocuk ve Hıristiyan halktan 1'i kadın 2'si çocuk olmak üzere toplam 21 kişi enkaz altında kalarak can vermiş, 2'si Müslüman, 4'ü Hıristiyan olmak üzere toplam 6 kişi de yaralanmıştır.⁶⁰

Tamamlanan incelemeler sonucunda hazırlanan rapora göre ise depremin Erzurum'daki evlerin büyük bir kısmında hasara yol açtığı, evleri yıkılan ya da hasar gören yaklaşık 12.000 civarında depremeden açıkta kaldığı anlaşılmıştır.⁶¹ Şehirde bulunan cami, medrese ve mescitlerin tamamı depremden az ya da çok hasar almıştır. Erzurum'da mevcut olan 41 camiden 7'sinin yeniden inşayı gerektirecek derecede, 16'sının tamirleri yapılmadan açılmasının tehlikeli olacak şekilde ağır hasar aldığı belirlenmiştir. Diğer 17 caminin ise az miktarda tamire ihtiyaç duyduğundan bahisle içinde vakit namazlarının eda edilmesinde herhangi bir sakınca görülmediği ifade edilmiştir. Şehirde bulunan camilerin yanı sıra 9 medrese ve 3 mescit de az ya da çok hasar görmüştür.⁶²

Erzurum Kalesi'nin de depremde hasar aldığı, Erkân-ı Harbiye tarafından yaptırılan inceleme sonucunda anlaşılmıştır. Kalenin kapısı, yan duvarları ve saat kulesi yıkılmıştır. Muhafız askerlerin bulunduğu iç kalede 9, 12 ve 15 santimetrelik topların bulunduğu sundurmanın üst kısmı hasar görmemiş olsa da kalenin kuzeydoğusunda bulunan burcun çökmesinden dolayı bu topların bulunduğu arka duvarı yıkılmaya meyilli hale gelmiştir. Dördüncü Ordu Komutanlığı, söz konusu duvarın yıkılması halinde burada bulunan toplarla beraber çökeceğini ve bu durumda büyük patlamalar meydana gelebileceğini varsayarak, yetkili askeri birime topların yavaş yavaş çekilerek kalenin orta yerine yerleştirilmesi ve kılıflarının geçirilmesi talimatını vermiştir.⁶³

Depremde hasar gören bir başka bina ise Erzurum Hapishanesi'dir. Hapishanenin bir kısmı sarsıntıda tamamen yıkılırken bir kısmı da ağır hasar alarak harabeye dönmüştür. Hapishanenin hem kullanılamayacak derecede tehlikeli duruma gelmesi hem de mahkûmların yaşanan

⁵⁴ İkdâm, sayı 2654, 1 Ş 1319.

⁵⁵ Tercümân-ı Hakikat, sayı 7381, 28 B 1319.

⁵⁶ İkdâm, sayı 2653, 29 B 1319; Sabâh gazetesinin aynı tarihli haberinde depremin hissedildiği yerler arasında Esenkale yerine Başkale verilmiştir. Sabâh, sayı 4315, 29 B 1319.

⁵⁷ BOA, DH.MKT., 2561/52, 13 Ş 1319.

⁵⁸ BOA, DH.MKT., 2570/102, 12 N 1319.

⁵⁹ Sabâh, sayı 4316, 1 Ş 1319; İkdâm, sayı 2656, 3 Ş 1319.

⁶⁰ BOA, BEO., 1745/130829, 1 Ş 1319.

⁶¹ BOA, Y.PRK.UM., 56/130, 26 B 1319; İkdâm, sayı 2685, 1 N 1319.

⁶² BOA, DH.MKT., 2569/57, 5 N 1319.

⁶³ BOA, Y.MTV., 223/34, 9 Ş 1319.

kargaşadan istifade ederek firar etmelerinin önlenmesi nedenleriyle güvenliği sağlamak oldukça güç bir hale gelmiştir.⁶⁴ Neticede Erzurum Hapishanesi'nin yeniden inşa edilmesi kararlaştırılmıştır.⁶⁵

Deprem, okul binalarında da yıkıma ya da hasara yol açmıştır. Hasar gördüğü tespit edilen okullardan birisi, Erzurum İnas (Kız) Mektebi ki tamir edilmedikçe içinde eğitime devam edilmesi sakıncalı görülmüştür.⁶⁶ Depremde hasara uğrayan yerler arasında askeriye ait binalar, kışla ve askeri hastane de yer almaktaydı.⁶⁷ Ayrıca Erzurum Hükümet Konağı ile içinde bulunan jandarma koğuşu ve ahır gibi binalar da kullanılamayacak derecede hasar görmüştür.⁶⁸ Nitekim Erzurum Fırka Dairesi tarafından yapılan incelemeler neticesinde ise buraya bağlı yerlerde ikamet etmenin sakıncalı olacağı açıklanmıştır.⁶⁹

Depremden önemli ölçüde hasara uğrayan bir diğer yer ise Ermeni kilisesi ile bu kiliseye dâhil olduğu anlaşılan okul, manastır ve buna benzer yapılarıdır. Kilisenin bazı duvarları yıkılırken diğer yapılardan bazılarının sıvaları dökülmüş, bazılarının da çeşitli yerlerinde hasar oluşmasıyla tamire muhtaç bir hale gelmiştir. Fransa Konsolos Yardımcılığı, Sadarete müracaat ederek tamir için gerekli izinlerin verilmesini talep etmiştir.⁷⁰ Konsolosun devreye girmesi, hasar gören kilisenin Katolik Ermenilere ait olduğunu göstermektedir.

2. Depremın Artçı Sarsıntıları

8 Kasım Cuma sabahı saat 06.47'de gerçekleşen ana depremin çok sayıda artçı sarsıntısının yaşandığını görmekteyiz. 07.12'deki hafif bir artçı şokun ardından saat 10.00-10.12 sularına kadar şiddetli derecede ve uzunca süren sarsıntılar hissedilmiştir. Kaynaklar, bu artçı sarsıntılar esnasında bazı evlerin yıkıldığı bilgisini vermekte ve büyük çoğunluğu Kasım ayı içerisinde meydana gelen artçı sarsıntıların belli aralıklarla bir yıl kadar devam ettiğini göstermektedir. Daha sonra meydana gelen artçı sarsıntılardan bazılarının da hasara yol açtığı anlaşılmaktadır. Örneğin 10 Kasım gecesi biri şiddetli, diğerleri hafif şiddetli derecede yaşanan dört deprem sırasında bazı evler harap bir hale gelmiştir. Bir sonraki gün de ara ara hafif şiddetli artçılar hissedilmiştir. Aynı günün gecesinde ise hafif şiddetli iki artçı şok yaşanmıştır. 10 ya da 11 Kasım'da saat 15.09 sularında yaşanan depremde de bazı binalar hasar görmüştür. 12 Kasım ve 13 Kasım gecelerinde ikişer defa hafif şiddetli sarsıntılar yaşanırken 14 Kasım'da bir, 16 Kasım'da iki, 16 Kasım gecesinde dört ve 17 Kasım'da bir defa hafif şiddetli sarsıntı meydana gelmiştir. 18 Kasım gecesi ise biri şiddetli olmak üzere altı sarsıntı yaşanmıştır. 19 Kasım gecesi iki, 20 Kasım akşamüzeri bir, 22 Kasım'da bir, 24 Kasım'da iki, 26 Kasım'da iki defa hafif şiddetli deprem yaşanmıştır.⁷¹ Görüldüğü üzere 1901 depreminin yaşandığı Kasım ayı içerisinde bazıları hasara sebep olan şiddetli ya da hafif şiddetli derecede onlarca deprem yaşanmıştır. 8 Kasım sonrasında sık ve şiddetli derecelerde yaşanan depremlerin Erzurum halkını tedirgin ettiği ve endişeye sevk ettiği tahmin edilebilir.

⁶⁴ BOA, DH.TMIK.M., 113/51, 27 B 1319.

⁶⁵ BOA, DH.TMIK.S., 39/1, 8 RA 1320.

⁶⁶ BOA, MF.MKT., 617/23, 14 L 1319.

⁶⁷ BOA, İ.HUS., 91/61, 9 Ş 1319; DH.MKT., 2556/114, 5 Ş 1319.

⁶⁸ BOA, İ.AS., 45/45, 15 RA 1321.

⁶⁹ BOA, BEO., 1752/131382, 24 Ş 1319.

⁷⁰ BOA, DH.MKT 2599/25, 3 Z 1319.

⁷¹ BOA, Y.PRK.UM., 56/130, 26 B 1319; 57/10, 8 Ş 1319; BEO., 1745/130829, 1 Ş 1319; 1749/131173, 8 Ş 1319; İkdâm, sayı 2654, 1 Ş 1319; 2656, 3 Ş 1319; 2657, 4 Ş 1319; 2658, 5 Ş 1319; 2655, 2 Ş 1319; 2661, 8 Ş 1319; 2662, 9 Ş 1319; 2667, 13 Ş 1319; Tercümân-ı Hakikat, sayı 7381, 28 B 1319.

Kaynaklarda Aralık, Ocak ve Şubat aylarında artçı şok hissedildiği tespit edilememişse de hiçbir depremin yaşanmadığı anlamına gelmemektedir. Daha sonraki aylarda yaşanan depremler artçı şokların devam ettiğini göstermektedir. Öyle ki 1902 yılının 11 Mart gecesinde saat 21.24'te şiddetli; 2 Nisan'da saat 07.52'de oldukça şiddetli, 17 Nisan gecesi saat 21.32'de şiddetli ve 18 Nisan gündüzünde hafif şiddetli derecede birer defa artçı şok yaşanmış ve harap durumda olan 2 hane ile bazı duvarlar yıkılmıştır. Bahsi geçen son depremden iki ay sonra, 17 Haziran 1902 gecesi, biri şiddetli ikisi hafif şiddetli üç sarsıntı yaşanırken 13 Eylül gecesi saat 23.34 sularında ve 6 Kasım'da birer defa hafif şiddetli sarsıntı hissedilmiştir.⁷²

3. Afet Yönetimi

Erzurum halkı, çok şiddetli gerçekleşen ana depremin ilk şokuyla büyük korku ve telaşa kapılmış, kendilerini evlerinden dışarı atarak sokaklara ve bahçelere çıkmıştır. Yaklaşık 12.000 afetzede sokak ortalarında kalmıştır. Bölgeye kısa süre önce tayin edilen Vali Nazım Bey ile valiliğe bağlı memurlar, depremin yaşandığı gün afet mahallerini dolaşmaya başlamışlardır. Bir taraftan deprem bölgesinde incelemeler yaparak alınması gereken tedbirleri belirlemeye çalışırken diğer taraftan halkın ve mahkûmların heyecanını yatıştırmaya gayret göstermişlerdir.⁷³ Depremin yol açtığı hasar ve zayıat hususlarında padişahı ve hükümeti bilgilendiren Vali, vakit kaybetmeden açıkta kalanların iskânlarına çalışıldığını bildirmiştir. Deprem haberinin İstanbul'da büyük bir üzüntüyle karşılandığını bildiren Sadaret makamı ise alınan tedbirlerin yanı sıra Erzurum'daki hayırseverlerin ve varlıklı kişilerin yardımlarına başvurulmasını ve fakir halkın zarurî ihtiyaçlarının vakit kaybetmeden karşılanmasını emretmekle birlikte hasarın derecesinin bir an evvel bildirilmesinden sonra Hükümetin de gerekli desteği vereceğini bildirmiştir.⁷⁴ Ayrıca Hükümet, ara ara Erzurum Valiliğinden afetzedelerin durumuna dair bilgi istemiştir. Açıkta kalan kimse olup olmadığı, varsa bunlar için kaç çadıra ihtiyaç olduğu, baraka inşasının ne derecede tamamlandığı ve depremedelerin muhafazaları için ne gibi tedbirler alındığını sorarak yapılanları kontrol etmeye çalışmıştır.⁷⁵ Dönemin padişahı II. Abdülhamid de gerekli tedbirlerin alınması için verdiği birtakım emirlerle depremede halkın sıkıntılarının giderilmesi için gayret göstermiştir.⁷⁶

Afet yönetimi bağlamında yapılması gereken en önemli işler göçük altında kalanların çıkarılması, yaralıların tedavisi, depremedelerin barınma ve beslenme ihtiyaçlarının giderilmesi, deprem bölgesinde özellikle de ağır hasar gören hapishanede güvenliğin sağlanması, yardım toplanması ve dağıtılması idi. Erzurum'da afetzedelerin yaralarının kısa süre içerisinde sarılabilmesi amacıyla Vali Nazım Bey'in girişimleriyle derhal çeşitli komisyonlar kurulmuştur. Bunlardan ilki baraka inşası için kurulan komisyondur. İkinci komisyon, muhtaç durumda olanların isimlerini belirlemek ve iâşelerini temin etmek üzere Erzurum naibi başkanlığında çalışmalarına başlamıştır. Üçüncü bir komisyon ise hasar gören ve özellikle de tehlike arz eden binaları tespit etmek ve durumları hakkında bir rapor hazırlamakla görevlendirilmiştir. Bahsi geçen komisyonların hepsi de Erzurum valisinin koordinatörlüğünde görev yapmışlardır.⁷⁷

⁷² BOA, DH.MKT., 463/11, 12 M 1320; İkdâm, sayı 2875, 14 RA 1320; 2777, 4 Z 1319; 2978, 28 C 1320; 3016, 7 Ş 1320.

⁷³ BOA, Y.PRK.UM., 56/130, 26 B 1319; İkdâm, sayı 2685, 1 N 1319.

⁷⁴ BOA, BEO., 1748/131058, 26 B 1319.

⁷⁵ BOA, BEO., 1749/131173, 9 Ş 1319.

⁷⁶ BOA, BEO., 1833/137463, 15 M 1320.

⁷⁷ BOA, BEO., 1745/130829, 1 Ş 1319.

3.1. İskân ve İaşe Temini

Depremın akabindeki en önemli mesele, arama kurtarma faaliyetleri idi. Bir diğer önemli mesele ise canlarını kurtaran ancak açıkta kalan depremzedelerin barınak ve beslenme ihtiyaçlarının karşılanması yani iskân ve iâşelerinin sağlanmasıydı. Depremzedelerin birçoğunun afet bölgesinde barındırılması mecburiyeti hâsıl olduğundan bunların ikametleri için ilk etapta kentte mevcut bulunan çadırlar valilik tarafından afetzedelere dağıtılmaya başlanmıştır.⁷⁸ Ancak Erzurum'un kış soğuklarında ve kar yağışı altında çadırlarda ikâmet etmenin zorluğu da düşünülerek depremzedelerin bir kısmının civardaki yerleşim birimlerine gitmeleri teşvik edilmiştir. Bu kapsamda afetzedelerin gidecekleri yerlerde dahi iâşelerinin iâne (yardım) komisyonlarından temin edileceği garantisini verilmiş, böylece arzu eden depremzedelerin bir kısmı Erzurum'da hasar görmeyen köylere gitmeye başlamıştır.⁷⁹

Çadırların Erzurum'un kış soğuklarında barınmaya çok elverişli olmadığı depremzedelerden gelen şikâyetlerden de anlaşılmaktaydı. Erzurum Posta ve Telgraf İdaresinde görev yapan yirmi dokuz memur, 18 Kasım 1901 tarihinde yani depremden on gün sonra kendi adlarına gönderdikleri bir telgrafla aileleri için barakalar inşa ettirilmesini talep etmişlerdi. “*Kış mevsimi dolayısıyla çoluk çocuklarının buzlar ortasında perişan bir halde kaldıklarından ve bir kömür parasına denk olan maaşlarının baraka inşasına yetmediğinden*” bahisle bu konuda “*padişahın ihsan ve merhametine sığındıklarını*” dile getirmişlerdi. Bu talep sonrasında yapılan müzakereler ile Posta ve Telgraf Nezaretinden 4.900 kuruşun gönderilmesi ve yeterli miktarda barakanın acilen inşa ettirilmesi kararlaştırılmıştır.⁸⁰

Erzurum'da görev yapan asker ve subaylar için de aynı yöntemle başvurulmuştur. Askeriyeye ait binalarda ve kışlada oluşan hasar neticesinde bu binalar tamamen boşaltılmış, askerler daha güvenli olduğu gerekçesiyle kışla meydanına çıkarılmıştır. Açıkta kalan askerlerin barınması için⁸¹ 25 m uzunluğunda ve 4 m genişliğinde 26 adet barakanın inşa edilmesi planlanmıştır. Subay ve kumandanların ikametleri için de birtakım odaların yapılması kararlaştırılmıştır. Bahsi geçen baraka ve odaların inşaat masrafı için 250.000 kuruşun yeterli olacağı hesaplanmıştır. Bu paranın kullanımına yetki verilerek gerekli kereste ve inşaat malzemelerinin temin edilmesi ve hemen inşaaata başlanması için talimat verilmiştir.⁸² Dördüncü Ordu Komutanlığı, ayrıca kendisine bağlı olarak Muş'ta hudut görevi yapan komutan ve subayların Erzurum'da bulunan aileleri için de acilen baraka yapılmasını elzem görmüştür. Komutanlık, bir yerlerden ikişer maaşın verilmesiyle, başlarında kimse olmayan bu kimsesiz ve çaresiz aileler için acilen barakaların yapımına bir an evvel başlanacağını beyan etmiştir. Bahsi geçen ikişer maaşın havalesi kapsamında Diyarbakır, Mamûratülaziz (Elazığ), Trabzon ve Bitlis defterdarlıklarına birer tebligat yollanmıştır.⁸³ Depremın yaşanmasından yaklaşık iki hafta sonra bölgede düzenin neredeyse sağlandığı, açıkta kimsenin bırakılmadığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda tedbir amaçlı fazladan 5-10 çadır ve 100 kadar ailenin ikamet edebileceği barakalar da inşa edilmiştir.⁸⁴ Deprem sonrasında özellikle Erzurum kışlarının soğukları dikkate alınarak çadır ve baraka inşasına son derece önem verilerek

⁷⁸ BOA, İ.HUS., 91/55, 2 Ş 1319.

⁷⁹ BOA, BEO., 1749/131173, 11 Ş 1319; BEO., 1745/130829, 1 Ş 1319.

⁸⁰ BOA, BEO., 1749/131102, 10 Ş 1319.

⁸¹ BOA, İ.HUS., 91/55, 2 Ş 1319; İ.HUS., 91/61, 9 N 1319.

⁸² BOA, DH.MKT., 2570/102, 12 N 1319; İkdâm, sayı 2707, 23 N 1319.

⁸³ BOA, BEO., 1745/130872, 1 Ş 1319.

⁸⁴ BOA, Y.A.HUS., 422/31, 10 N 1319.

afetzedelerin açıkta kalmamasına bir hayli özen gösterildiği, bir afetzedenin kaleme aldığı mektupta da vurgulanmıştır.⁸⁵

Barınma ihtiyacından sonra afetzedelerin en zaruri ihtiyaçlarının başında iâşe temini yani beslenme ihtiyaçlarının giderilmesi gelmekteydi. Bölgede artçı sarsıntıların yaşanması yeni hasarların ortaya çıkmasına neden olurken yeni tedbirlerin alınmasını da gerekli kılmaktaydı. Örneğin 10 Kasım gecesi yaşanan şiddetli derecedeki artçı sarsıntıda bölgede bulunan beş fırın birden hasara uğramıştı. Fırınlardan istifade edilememesi durumunda halkın zor durumda kalmaması amacıyla yeterli miktarda peksimet yaptırmak suretiyle tedbir alınmıştır.⁸⁶ Ayrıca yaşanan felaketin tesirini hafifletmek için Erzurum'a civar bölgelerden un ve kereste gönderilmesi için girişimlerde bulunulmuştur.⁸⁷

Erzurum Valiliği tarafından afetzedeler için gerekli her türlü yardım sağlanmaya çalışılmıştır. Depremden sonraki birkaç gün boyunca, afet bölgelerinde oluşturulan 6 şube aracılığıyla, çocuklarda dâhil olmak üzere on ilâ on iki bin kişiye yarım kıyye (641 gr) ekmeğin yanı sıra çay, şeker, kuru gıda ve yakacak (odun) dağıtımı yapılmıştır. Halkın yaşadığı korku ve heyecanı atlatmasıyla birlikte dükkânlar tekrar açılmış ve çoğu kişinin de evlerine dönmeleriyle bu rakam 8000'e kadar inmiştir.⁸⁸ Fukara halka yapılan ekmeğin dağıtımına iki ay boyunca devam edilmiş ve Erzurum İdare Meclisi ile iâne komisyonunun kararıyla 14 Ocak 1902 tarihinde bu uygulamaya son verilmiştir.⁸⁹ Yapılan erzak ve diğer yardımların dağıtımını da bizzat şehrin her tarafını gezerek depremzedelerin genel durumunu teftiş eden ve nelere ihtiyaçları olduğunu tespit eden Vali Nazım Bey'in gözetimi altında gerçekleştirilmiştir.⁹⁰

Afetzedelerin yaralarının sarılması amacıyla, daha sonra ayrıntılarıyla bahsedileceği üzere, yardım kampanyaları düzenlenmiş ve bu paralar Vilâyet Mal Sandığında toplanmıştır. Dağıtılan aynî yardımların dışında, gelen yardım paralarından dul ve yetim olanlar ile komutanlara, nizamiye ve redif subaylarına, jandarmaya, polise ve diğer bütün memurlara birer maaş verilmiştir.⁹¹ Ayrıca fakir ve muhtaç durumdaki depremzede halka da nakit olarak yardımda bulunulmuştur.⁹²

Şehirde iskân ve iâşeden sonra gelen en önemli konuların birisi de yaralıların ve hastaların sağlıklarının korunmasıydı. Askeri hastanenin hasar görmesi bölgede bir hastane inşa edilmesini zaruri kılmıştı.⁹³ Erzurum Valiliği tarafından 10.000 kuruşluk⁹⁴ kereste satın alınarak derhal bir baraka hastane inşa edilmiş ve hastalar buraya nakledilmiştir.⁹⁵ Ayrıca her gün bir doktor afet mahallerini gezerek halkın sağlık durumunu kontrol etmiş ve toplumun genel sağlığını korumak adına gerekli tedbirler alınmıştır.⁹⁶ Buna rağmen çadır ve barakalardaki ağır yaşam şartları, çiçek ve tifo gibi hastalıkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu hastalıkların afetzedeler arasında görülmeye başlanması, Erzurum Valiliğinin yeni birtakım acil tedbirler almasını gerektirmiştir. Olası bir salgının önüne geçilmesi için afetzedelere zorunlu olarak aşı uygulanmaya başlanmıştır.

⁸⁵ Tercümân-ı Hakikat, sayı 7397, 15 Ş 1319.

⁸⁶ BOA, BEO., 1745/130829, 1 Ş 1319.

⁸⁷ İkdâm, sayı 2656, 3 Ş 1319.

⁸⁸ BOA, Y.A.HUS., 422/31, 10 N 1319; İkdâm, sayı 2685, 1 N 1319.

⁸⁹ BOA, DH.MKT., 2578/123, 12 L 1319.

⁹⁰ Tercümân-ı Hakikat, sayı 7397, 15 Ş 1319.

⁹¹ BOA, BEO., 1749/131173, 3 Ş 1319.

⁹² Tercümân-ı Hakikat, sayı 7397, 15 Ş 1319.

⁹³ BOA, DH.MKT., 2556/114, 5 Ş 1319.

⁹⁴ 1 lira 100 kuruş, 1 kuruş ise 40 paradır.

⁹⁵ BOA, BEO., 1745/130829, 1 Ş 1319.

⁹⁶ BOA, BEO., 1745/130829, 1 Ş 1319; Y.A.HUS., 422/31, 10 Ş 1319.

Bu iş için hususi memurlar görevlendirilerek gerekli olan bütün tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Tifonun görülme sıklığı, az olsa da hastalığın bahar aylarında daha fazla yayılması hususunda endişeye sebep olmuştur.⁹⁷ Bu sebeple tifo hastalığı için Doktor Santimes tarafından geliştirilen serumun incelenerek faydalı olduğuna kanaat getirilmesi halinde yeterli miktarda Erzurum'a gönderilmesi talep edilmiştir.⁹⁸

Deprem sonrasında masrafları artan Erzurum Belediyesinin gelirleri artırılmaya çalışılmıştır. Çünkü Erzurum'un 2.100 m uzunluğundaki büyük caddeleri, sokakları ve buralardaki lağımları da depremde hasar görmüştü. Halk sağlığının muhafazası ve salgın hastalıkların yayılmaması birinci derecede önemli bir konu olmasına rağmen Erzurum Belediyesinin gelirleri, bahsi geçen yerlerin tamir masraflarını karşılamak için yeterli değildi. Bu nedenle senelik 500 lira olan Erzurum şehri "bedelât-ı nakdiyyesinin" 5 yıl müddetle Erzurum Belediyesine bırakılması talep edilmiştir.⁹⁹ Ayrıca Erzurum Belediye Meclisi, inşaat mevsiminin yaklaşmasına binaen ahalinin evlerini tamir ve inşa ettirmelerine izin verilmesini ve inşaat vergisi alınmamasını talep etmiştir.¹⁰⁰ Bu konu hakkında yapılan görüşmeler neticesinde afetzedelerin deprem dolayısıyla yeterince zarara uğradığı göz önüne alınarak 14 Kasım 1901 tarihinden itibaren bir yıl müddetle ev inşaatlarından vergi alınmaması ancak akar (gelir getiren mülkten) suretiyle yapılacak olan ve daha önce de akar olduğu bilinen binalardan vergi alınması kararlaştırılmıştır.¹⁰¹

Afet yönetimi bağlamında ele alınması gerekli başka bir konuda deprem bölgesinde güvenlik ve asayişin sağlanmasıydı. Halkın, terk etmek zorunda kaldığı evleri ile iş yerlerindeki eşyaların ve malların çalınması riski bu tür ortamlarda daha da artmıştı. Bu nedenle deprem bölgesinde yeterli güvenlik tedbirleri alınmış ve bu sayede şehirde güvenlik zafiyeti veya hırsızlık gibi hiçbir olumsuz durumla karşılaşılmamıştır.¹⁰²

Güvenlik hususu özellikle depremde büyük bir kısmı yıkılarak ağır hasara uğrayan Erzurum Hapishanesi için büyük önem arz etmekteydi. Hem binanın duvarlarının yıkılması hem de deprem sırasında yaşanan hengâme, hapishaneyi güvenlik açısından elverişsiz hale getirmişti. Bu durumdan istifade etmek isteyen mahkûmlardan firar girişiminde bulunanlar olmuş ve kaçışlarını önlemek amacıyla silah kullanmak zorunda dahi kalınmıştı. Ağır ceza alan bu mahkûmların firarı halinde bütün memleketin asayişinin bozulacağı göz önüne alınarak bunların çevre hapishanelere dağıtılması kararlaştırılmıştır. Çevre şehirlerdeki hapishanelerin kapasitesi dikkate alınarak Erzurum Hapishanesindeki mahkûmların bir kısmının Trabzon Hapishanesine, bir kısmının da Erzincan Hapishanesine yerleştirilmeleri uygun görülmüştür. Neticede şehirdeki hapishanede bulunan 351 mahkûmdan 81'i Trabzon Hapishanesine, 60'ı Erzincan Hapishanesine asker ve jandarma müfrezeleri eşliğinde gönderilmiştir. Güvenliklerinin daha kolay sağlanması açısından olsa gerektir ki mahkûmlar Erzincan'a iki katile halinde sevk edilmiştir. Erzurum valisi Nazım Bey'in yazısından anlaşıldığı üzere diğer 210 mahkûm Erzurum'da kalmış, ancak gerekli güvenlik tedbirleri alınmıştır.¹⁰³

Deprem sonrasında Erzurum'da eğitime bir süreliğine ara verilmiştir. Özellikle binası yıkılan ya da hasar gören okullarda eğitime devam etmek mümkün olmamıştır. 11 Kasım 1901 tarihli bir

⁹⁷ İkdâm, sayı 2690, 6 N 1319.

⁹⁸ BOA, DH.MKT., 2570/82, 12 N 1319.

⁹⁹ İkdâm, sayı 2710, 27 N 1319.

¹⁰⁰ BOA, BEO., 1819/136362, 15 Z 1319.

¹⁰¹ BOA, ŞD., 1522/11, 22 N 1319; BEO., 1819/136362, 20 Z 1319; İkdâm, sayı 2730, 16 L 1319.

¹⁰² BOA, BEO., 1745/130829, 1 Ş 1319; Y.A.HUS., 422/31, 10 Ş 1319.

¹⁰³ BOA, DH.TMIK.M., 114/8, 6 Ş 1319; 113/51, 27 B 1319.

resmi yazıya göre, bütün bölge halkı gibi, öğrenciler de barakalarda ikamet etmekteydiler.¹⁰⁴ Mühendisler, depremde harap olan Erzurum İnâs Rüştiye Mektebinin tamiri yapılmadan içinde ikametinin uygun olmadığını rapor etmişlerdi. Tamirin tamamlanmasına kadar öğrenciler için hükümet konağı yakınlarında aylığı 100 kuruştan bir hane kiralanmış ve eğitime kaldığı yerden devam edilmiştir. Maârif Nezâreti (Eğitim Bakanlığı), bu hanenin kirasının "zuhûrât tertibinden" karşılanmasını kararlaştırmıştır. Bu arada boş yere kira verilmemesi için artçı şokların sona ermesiyle beraber mektep binasının hemen tamirine başlanması gerektiği kayıtlara geçmiştir.¹⁰⁵ Deprem sonrasında kentteki adli işler de imkânlar ölçüsünde sürdürülmüştür. Nitekim Adliye Dairesi, yargılamaların yapıldığı hükümet konağının hasar görmesi nedeniyle bidayet hukuk ve ticaret yargılamaları ile istinaf hukuk ve ceza yargılamalarının inşa ettirilen barakalarda yapılmasını uygun bulmuştur.¹⁰⁶

Bir depremzedenin Tercümân-ı Hakikat gazetesine gönderdiği mektup, bölgede sergilenen afet yönetimi hakkında çok önemli bilgiler içermektedir. Gazetenin 27 Kasım 1901 tarihli nüshasında yayınlanan mektuba göre Padişah II. Abdülhamid'in afetzedelerle ve askerlerin durumuyla yakından ilgilenmesi bölge halkını son derece memnun etmiştir. Erzurum'a kısa süre önce tayin edilen ve deprem bölgesinde afet yönetiminin en üst düzey sorumlusu olan Vali Nazım Bey ise isabetli karar ve davranışlarıyla halk arasında oldukça büyük bir saygı ve itibar kazanmıştır. Nazım Bey'in üstlenmiş olduğu bu görevde fukaraların ve bütün afetzedelerin iskânlarıyla, iâşe ve diğer konularda göstermiş olduğu gayret ve özen, herkesin özellikle de kadın ve çocukların kendisine minnet duymasına sebep olmuştur. Mektupta belediye başkanı ile diğer devlet memurlarının gayretlerinden de memnuniyetle bahsedilmiştir. Diğer bir üst düzey görevli, jandarma alay kumandanı Ahmet Paşa ise "çadır talep eden depremzedelere karşı kaba bir lisanla davrandığı" iddiasıyla eleştirilmiştir. Mektubu kaleme alan afetzede, bu çadırların kendilerine bizzat padişahın emriyle dağıtıldığını, bu haksız davranışların bir daha tekrar etmeyeceğini umduklarını ifade etmiştir.¹⁰⁷

Memurlar ve halktan bazıları, afetzedelerin ihtiyaçlarının karşılanması kapsamında yaptıkları üstün hizmetlerden dolayı nişan veya rütbelerinin terfileriyle ödüllendirilmiştir. Bu bağlamda vali yardımcısı İbrahim ve mektubcu Ali Rıza Efendilerin ikinci rütbeden, vilayet defterdarı Zihni, nüfus nazırı Mehmed, sıhhiye müfettişi Şerif, karantina müfettişi Çelbis ve nafia sermüfettişi Çaviyas Efendiler ile Mülkiye Mektebi mezunlarından Memduh Efendi'nin üçüncü rütbeden, ikinci sınıf polis komiserlerinden Hüsrev Bey'in ise dördüncü rütbeden Mecîdî nişanıyla onurlandırılmaları kararlaştırılmıştır.¹⁰⁸ Fukara ahaliye yardımları ve iâne dağıtımındaki hizmetlerinden dolayı mahalli eşrâfdan Mühürdarzâde Ahmet Bey'in dördüncü rütbeden, vilayet idare meclisi üyelerinden Tevfik Bey'in üçüncü rütbeden ve bölgenin ileri gelenlerinden Çilingiryan Asador Efendi'nin dördüncü rütbelere taltiflerine karar kılınmıştır.¹⁰⁹ Bazı görevlilere de nişan ya da terfi verilmesi talep edilmişse de verilip verilmediğine dair kayıtlara ulaşılamamıştır. Bunlardan ikisi Erzurum Belediyesi Başkanı Şerif Efendi ile Bidayet Hukuk Reisi Nail Efendi'dir ki ilkinin birinci sınıf ikinci rütbeden, diğerinin ikinci sınıf ikinci rütbeden terfileri istenmiştir.¹¹⁰ Depremzedelerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere başlatılan iâne çalışmalarında

¹⁰⁴ BOA, MF.MKT., 591/15, 29 B 1319.

¹⁰⁵ BOA, MF.MKT., 617/23, 8 Z 1319.

¹⁰⁶ BOA, BEO., 1752/131382, 24 Ş 1319.

¹⁰⁷ Tercümân-ı Hakikat, sayı 7397, 15 Ş 1319.

¹⁰⁸ BOA, DH.MKT., 2578/41, 6 L 1319.

¹⁰⁹ BOA, DH.MKT., 2594/35, 19 ZA 1319.

¹¹⁰ BOA, DH.MKT., 2578/41, 6 L 1319.

toplanan paraların korunması ve dağıtımı hususunda gösterdiği gayretin neticesi olarak ise Erzurum İdare Meclisi Başkâtibi Ali Sırrı Efendi'nin ikinci rütbeden ve mahalli eşraftan Ohannes Efendi'nin dördüncü rütbeden nişanla onurlandırılması talep edilmiştir.¹¹¹

3.2. Yardım Faaliyetleri ve Komisyonlar

1901 Erzurum depreminin ortaya çıkardığı hasar çok büyüktü, dolayısıyla depremzedelerin ihtiyaçlarının giderilmesi için yapılan masraflar da büyük miktarda parayı gerektirmekteydi. Bu nedenle Erzurum'da ve çevre vilayetlerde iâne (yardım) komisyonları kurularak yardım kampanyalarına başlanmıştır.

İlk olarak Erzurum'da Vali Nazım Bey'in başkanlığında jandarma alay kumandanı Ahmet Paşa, bölgenin ileri gelenleri ve devlet memurlarından oluşan bir komisyon kurulmuştur. Komisyon iki gün içerisinde 500 lira civarında yardım toplamayı başarmıştır.¹¹² Erzurum'un çevresinde de yardım kampanyaları düzenlenmiştir.¹¹³ Bu bağlamda Trabzon vilâyetinde toplanılan yardımlardan ilk olarak 40.000 kuruş,¹¹⁴ daha sonra 36.700 kuruş Erzurum'da bulunan Komisyon-ı Mahsûsa gönderilmiştir.¹¹⁵ Trabzon'da toplanılan nakdî yardımlardan başka afetzedeler için elbise ve çamaşır gibi yardım malzemeleri de Erzurum'a ulaştırılmıştır.¹¹⁶ Tercümân-ı Hakikat gazetesinin 28 Aralık 1901 tarihli nüshasındaki habere göre bu tarihe kadar Trabzon vilâyetinden Erzurum'a gönderilen yardım miktarı 111.200 kuruşa ulaşmıştır. Ayrıca ikinci defa olmak üzere 17 koli elbise gönderilmiştir.¹¹⁷ Aşağıdaki tablodan gönderdiği yardım miktarının arttığı anlaşılan Trabzon vilayeti hayırseverleri ile Erzincan sancağı hayırseverlerinin Erzurum depremzedelerine büyük bir katkı sağladığını söylemek mümkündür.

Tablo 2: Depremzedeler için Erzurum ve Çevresinden Toplanan Yardım Paraları¹¹⁸

Yerleşim Birimi	Kuruş	Para
Trabzon vilâyeti	152.670	-
Erzincan sancağı	94.907	20
Doğu Bayezid (Ağrı) sancağı	14.856	20
Bayburt kazası	25.069	-
Tercan kazası	9007	-
Kiğı kazası	10.300	-
Hınıs kazası	4391	10
Tortum kazası	10.802	20
Namervan (Narman) kazası	4854	10
Keskim kazası	6821	-
İspir kazası	2399	-
Erzurum vilâyeti memurları, bazı komutan ve subayları	46.346	10
Erzurum'da bulunan konsolos ve İran serkarperdazlığı	7720	-
Erzurum vilâyeti yardımseverleri	104.444	10
Geri iade edilmek üzere Ziraat Bankasından zahire bedeli	103.581	
TOPLAM	648.194	20

¹¹¹ BOA, DH.MKT., 533/61, 25 RA 1320.

¹¹² BOA, BEO., 1745/130829, 1 Ş 1319.

¹¹³ İkdâm, sayı 2665, 12 Ş 1319; BOA, BEO., 1833/137463, 15 M 1320.

¹¹⁴ İkdâm, sayı 2680, 26 Ş 1319.

¹¹⁵ İkdâm, sayı 2668, 14 Ş 1319; BOA, DH.MKT., 2561/84, 15 Ş 1319.

¹¹⁶ İkdâm, sayı 2685, 1 N 1319.

¹¹⁷ Tercümân-ı Hakikat, sayı 7429, 17 N 1319.

¹¹⁸ İkdâm, sayı 2852, 20 S 1320.

Tablo incelendiğinde Erzurum vilâyeti, bağlı kazaları ve çevre vilâyetlerden toplanan yardımların 648.194 kuruş, 20 paraya ulaştığı görülmektedir. Toplanan bu yardımlardan başka afetzedeler için daha birçok yerden yardımlar ulaştırılmaya çalışılmıştır. Diğer afetlerde olduğu gibi Erzurum depremzedeleri için gönderilen yardım paralarından posta ücreti alınmamıştır.¹¹⁹

Erzurum şehrindeki hayırseverlerin yaptığı toplam 158.510 kuruşun yanı sıra depremi büyük üzüntüyle öğrenen İstanbul'daki Erzurumlu Ermeni tüccarlar da hemşehrilerine yardımlarını esirgememişlerdir. Kendi aralarında topladıkları 20.000 kuruşu Erzurum'a gönderen tüccarlardan Badrik Gülbenkian ile Vahan Asayan'ın elişer, Gülbenkian'ın oğlu Serkis Efendi ile Masaryan Efendi'nin otuzar, Manukyan ile Alyanakyan Efendilerin yirmişer lira gönderdikleri kayıtlara geçmiştir. Musevi tüccardan Ebeoğlu ise 10 lira bağışlamıştır.¹²⁰ Ayrıca Kars'ın ileri gelen ailelerinden Arif Ağa'nın 1000 ve Şerif Ağa'nın 200 kuruş yardım gönderdiği bilinmektedir.¹²¹

Afetin büyüklüğünü dikkate alan Padişah II. Abdülhamid de İstanbul'da Şehremâneti bünyesinde Komisyon-ı Mahsûsa ismiyle bir îâne komisyonunun kurulması talimatını vermiştir. Başkanlığını kendisinin üstlendiği bu komisyonun üyeleri arasında ikinci başkan Şehremini Ramazan Paşa, Dâhiliye Müsteşarı Fuat Bey ve bazı üst düzey kişiler yer almaktaydı. 24 Kasım'da Şehremâneti binasında ilk toplantısını gerçekleştiren Komisyon-ı Mahsûsa aşağıdaki şu maddeleri karara bağlamıştır:

1- Farklı tutarlarda 5.000 lira değerinde bilet basılması¹²²

Sabâh gazetesi ise 8.000 lira (800.000 kuruş) değerinde bilet basılacağını belirtmekteydi. Basılacak toplam 86.000 adet biletin 50.000'i 5 kuruşluk, 25.000'i 10 kuruşluk, 10.000'i 20 kuruşluk ve 1000'i 100 kuruşluk olacaktır.¹²³

2- Biletlerin merkezi dairelere ve vilâyetlere hızla dağıtılması

3- Yardım paralarının tamamının Ramazan ayının ortasına kadar toplanarak kış daha fazla bastırmadan afetzedelerin ihtiyaçlarının karşılanması¹²⁴

Toplanacak yardımların dışında, Pirlepe sel felaketi ve Biga yangını afetzedeleri için daha önce Şehremâneti bünyesinde kurulmuş olan ve yine II. Abdülhamid'in başkanlığını yaptığı Komisyon-ı Âli tarafından da Erzurum depremzedeleri için acil ve kapsamlı birtakım yeni tedbirler görüşülüp karara bağlanmıştır. Bunlar arasında özellikle memurlardan alınacak yardım paralarının toplanması usulündeki bir düzenleme de vardır. Buna göre memurlardan 1.000 kuruşa kadar maaş alanlardan yardım tutarı olarak %1, 4.000 kuruşa kadar maaş alanlardan %2 ve bu miktarlardan yüksek maaş alanlardan %5 kesinti yapılması düşünülmüştür. Fakat yardımın bilete bağlı olarak birinci aylıktan ve bir defaya mahsus olmak kaydıyla vilâyet ve muhasebe daireleri tarafından kesilerek Ramazan ayının beşinci gününden önce komisyona gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Vilâyet dairelerine gerekli emirlerin verilmesi için de düzenlenen mazbata Sadarete sunulmuştur. Memleketteki hayırseverlerden ve yine memurlardan toplanacak yardımlar için de vilâyetlerde

¹¹⁹ BOA, DH.MKT., 463/27, 21 Z 1319.

¹²⁰ Tercümân-ı Hakikat, sayı 7388, 6 Ş 1319.

¹²¹ İkdâm, sayı 2684, 29 Ş 1319.

¹²² İkdâm, sayı 2667, 13 Ş 1319.

¹²³ Sabâh, sayı 4331, 15 Ş 1319.

¹²⁴ İkdâm, sayı 2667, 13 Ş 1319.

acilen komisyonların kurulmasının yanı sıra toplanan yardımların düzenli bir şekilde defterlere kaydedilerek vakit kaybetmeksizin Erzurum'a gönderilmesi kararlaştırılmıştır.¹²⁵ Bununla birlikte memur maaşlarından yapılacak kesintiler için vakit gerektiği belirtilmiştir.

Toplanan yardımların yanı sıra açıkta kalan Müslüman ve Gayrimüslim halkın iskânları için Ziraat Bankası şubesi "tarîk bedelât-ı nakdiyyesinde" bulunan 200.000 kuruştan 100.000 kuruşunun Erzurum Mal Sandığına verilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca orman hâsılatından da 50.000 kuruşun depremzedeler için kullanılması uygun görülmüştür. Bunların yanı sıra çevre vilâyetlerden 150.000 kuruşun gönderileceği bildirilmişse de bu paranın havalesinin gecikeceği ve eldeki paranın inşa edilecek barakaların acil bir şekilde tamamlanması için yeterli olmayacağı anlaşıldığından yeni bir çözüm arayışına girilmiştir. Sorunun ortadan kaldırılması için bir taraftan Şehremânetindeki Komisyon-ı Mahsûsa tarafından yürütülen yardım faaliyetlerinin hızlandırılması diğer taraftan da "tarîk bedelât-ı nakdiyyesinde" kalan diğer 100.000 kuruşun da Erzurum Mal Sandığına gönderilmesi gerekli görülmüştür.¹²⁶

Ermeni Patrikhanesi de depremzedeler için yardım toplamıştır. Patrikhanenin topladığı paralar 1.100 liraya ulaşmıştır.¹²⁷ Erzurum valisi Nazım Bey, Dâhiliye Nezâretine gönderdiği telgrafta, depremin yaşandığı ilk günden itibaren ayırım yapılmadan bütün Osmanlı tebaasına yardım edildiğini, hatta gayrimüslimlere çeşitli îâne komisyonları vasıtasıyla yardımlar dağıtıldığını ve bütün afetzedelerin şefkat ve merhamete muhtaç olduklarını vurgulayarak Patrikhanelerce toplanan yardımların Erzurum'da kendi başkanlığında kurulan komisyona bırakılması gerektiğini ifade etmiştir.¹²⁸ Adliye ve Mezâhib Nezâretine (Adalet Bakanlığına) havale edilen konu üzerinde yapılan müzakereler neticesinde¹²⁹ Patrikhanenin yardım toplamasında bir sakınca görülmediği ifade edilmekle birlikte herkese eşit muamele edilmesi adına yardımların tek merkezde yani vali başkanlığındaki yardım komisyonunda toplanması uygun görülmüştür. Aynı şekilde depremzedelere yardım etmek niyetinde olan yabancıların da vali başkanlığındaki komisyon aracılığı ile bu yardımları gerçekleştirmeleri hususu konsolosluklara uygun bir dille ifade edilmiştir.¹³⁰ Bu bağlamda yabancı ülkelerden Protestan vekiline gelen 5.000 ve Amerikan misyonerleri adına verilen 2.000 kuruş da vali başkanlığındaki komisyon aracılığıyla muhtaçlara dağıtılmıştır.¹³¹

23 Ağustos 1904 tarihinde ise Komisyon-ı Mahsûsa tarafından afetzedeler için toplanan îânenin miktarıyla nerelere harcandığı hakkında düzenlenen defter Erzurum İdare Meclisi tarafından Sadaret makamına arz edilmiş ve afetzedelerin ihtiyaçları karşılandıktan sonra fazla kalan paranın Mekteb-i Sanayi için sarf edilmesi uygun bulunmuştur.¹³²

¹²⁵ İkdâm, sayı, 2675, 21 Ş 1319.

¹²⁶ İkdâm, sayı 2665, 12 Ş 1319; BOA, BEO., 1833/137463, 15 M 1320.

¹²⁷ İkdâm, sayı 2662, 9 Ş 1319.

¹²⁸ BOA, Y.PRK.UM., 57/10, 22 Ş 1319.

¹²⁹ BOA, DH.MKT., 2568/124, 29 Ş 1319.

¹³⁰ BOA, İ.HUS., 92/41, 17 N 1319.

¹³¹ BOA, DH.MKT., 463/11, 1 C 1320.

¹³² BOA, ŞD., 1525/1, 11 C 1322.

4. Deprem Sonrası İmar Faaliyetleri

Erzurum'da bütün binaların az ya da çok hasar aldığı 1901 depreminde afetzede evlerinin yenilenmesi ve tamirleri için 12.000 lira, baraka inşası için 1000 lira, halka dağıtılan ekmek ve kuru gıdalar için 2500 lira olmak üzere toplam 15.500 liraya yani 1.550.000 kuruşa ihtiyaç olduğu tahmini olarak hesaplanmıştır. Daha önceki başlık altında belirtildiği üzere depremin yaralarını sarmak ve bu masrafları karşılayabilmek için hem Erzurum ve çevresinde hem de İstanbul merkezli olarak yardım kampanyaları düzenlenmişti. Erzurum'da toplanabilen yardımların miktarı 3.500 liraya ulaşmıştır. Cami, kilise, medrese ve devlet dairelerinin masrafları hariç afetzede halkın geçimleri, evlerin tamiri ve baraka inşası için İstanbul'dan 12.000 lira gönderilmesinin yeterli olacağı belirtilmiştir.¹³³

Erzurum'daki hasarlı binaların tamir masrafları hakkında yapılan incelemelerde ise resmi dairelerin tamiri için 130 lira, okulların tamiri için 850 lira ve Ermeni kilisesinin tamiri için 300 liraya ihtiyaç olduğu belirtilmiştir. Erzurum Hapishanesi'nin yeniden inşası için ise 3.200 lira harcanması gerekli görülmüştür.¹³⁴ Cami, medrese ve mescitlerin inşa ve tamirlerinin ise yaklaşık 14.000 lira harcanarak yapılabileceği tespit edilmiştir. Bu masrafın 12.500 lirası vakfı bulunan dini yapılara, 1500 lirası ise vakfı olmayan binalara aitti.¹³⁵ Daha önce belirtildiği üzere hanelerin tamir masrafları için 12.000 lira talep edilmişti. Bu miktara vakfı olan dini yapıların dışındaki diğer yerlerin masrafları da eklediğinde Erzurum'da binaların inşaatı için 17.980 liraya ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır. Bu sırada, yardım paralarından yapılan harcamalar sonrasında Erzurum'daki komisyonun kasasında 1950 lira bulunmaktadır. Bu kapsamda en zaruri ihtiyaç olan evlerin tamiri için hâlâ 10.000 liraya ihtiyaç görülmektedir. Bu konuda Sadarete yazılan bir telgrafla inşaat mevsiminin yaklaşmakta olmasından dolayı İstanbul'dan gönderilecek yardımın miktarıyla zamanı hakkında bilgi verilmesi istenmiştir.¹³⁶

Tablo 3: Erzurum Depremzedeleri için Yapılan Harcamalar¹³⁷

Gider İsmi/Cinsi	Kuruş	Para
Vilâyet muhasebesi aracılığıyla Ziraat Bankasına iade edilen	153.581	20
Verilen ekmek bedeli	102.338	-
Barakaların inşaat masrafı	108.001	25
Köylere giden afetzedelere verilen ekmek bedeli	13.241	-
Afetzedelere verilen çay ve şeker bedeli	9.857	-
Afetzedelere verilen kuru gıda bedeli	3.816	15
Evleri hasar görenlerden bazılarının iskânı ve hanelerinin	2.053	25
Komisyonca sarf edilen kırtasiye ve defterin bedeli	97	-
TOPLAM	392.987	05

¹³³ BOA, DH.MKT., 2561/52, 13 Ş 1319.

¹³⁴ BOA, DH.MKT., 2594/99, 22 ZA 1319.

¹³⁵ BOA, DH.MKT., 2569/57, 5 N 1319.

¹³⁶ BOA, DH.MKT., 2594/99, 22 ZA 1319.

¹³⁷ İkdâm, sayı 2852, 20 S 1320.

Yukarıdaki tablo incelendiğinde baraka inşasının yanı sıra bazı hanelerin onarımının da yapıldığı, buna ek olarak afetzedelerin iâşe giderlerin de eklenmesiyle toplamda 392.987 kuruş 5 para harcılandığı görülmektedir. Erzurum ve civarından toplanan 648.194 kuruş, 20 paradan yapılan harcamaların miktarı çıkarıldığında toplanan yardım paralarından 255.207 kuruş, 15 para kaldığı anlaşılmaktadır.

Yıkılan ya da hasar gören binaların bir kısmının inşasına ya da tamirine depremde kısa süre sonra başlandığı anlaşılmaktadır. Tamiri yapılmadan içinde ikametinin uygun olmadığı mühendisler tarafından rapor edilen Erzurum İnâs Rüştîye Mektebi binasının artçı şokların sona ermesiyle beraber tamirine hemen başlanması kararı alınmış, gerekli keşif raporları ve evrakının düzenlenerek gönderilmesi Maârif Nezâreti tarafından Erzurum Maârif Müdüriyetine bildirilmiştir.¹³⁸ Erzurum'daki mekteplerin 3.900 kuruş masrafla yeniden inşa edilebileceği hesaplanmıştır.¹³⁹

Erzurum'da bulunan ve ağır hasar gören kilisenin tamir masrafları için ise Patrikhane tarafından ödenmek kaydıyla 1.200 altın sarf edilmesi kararlaştırılmıştır. Resmi kayıtlara göre o sırada şehirde yaşayan 10.633 Ermeni nüfusu için başka bir ibadethane olmaması, kilisenin acil olarak tamirini gerekli kılmıştır. Ermeni kilisesinin tamiri için ruhsat istenildiğinde aslına uygun olarak tamir edilmesinde bir sakınca olmadığı bildirilmiş ve gerekli izinler verilmiştir.¹⁴⁰

Deprem sonrasında yapılan incelemeler, bina duvarlarının yalnız taşla yapıldığını, tahtayla sağlamlaştırılmadığını ve bu suretle yapılan bina duvarlarının yaşanan depremde çok fazla direnç gösteremediğini ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle yeni inşa edilecek binalarda tahta kullanılmasına karar verilmiştir. Ancak Erzurum civarında ormanların az olması sebebiyle kereste, odun ve tahta fiyatları oldukça yüksektir. Bu yüksek fiyat problemi, kerestelerin Erzurum dışından getirilmesi suretiyle çözüme kavuşturulmuştur. İnşaatlarda kullanılacak kerestelerin, tüccarlar vasıtasıyla Erzurum'un kuzey doğusunda bulunan Sarıkamış taraflarındaki Soğanlı Ormanlarından, kış mevsiminin de ortaya çıkardığı buzlanmadan istifade edilerek kızaklarla çekilmek suretiyle Erzurum'a sevk edilmeleri uygun görülmüştür.¹⁴¹ Ayrıca Erzurum'a getirilecek kereste, ağaç ve tahtalardan gümrük vergisinin altı ay süreyle kaldırılması için Sadarettin izin istenilerek bu iş tüccarlar arasında teşvik edilmeye çalışılmıştır.¹⁴²

Depremde hasar gören ve vakıfları bulunan cami ve hamamların tamirlerine 1902 yılı içinde başlanmıştır. Gerekli izinlerin ve tamir masraflarının Evkaf Nezareti tarafından onaylanmasıyla Lala Mustafa Paşa, Gemerek, Veyis Efendi ve Kundakçı camilerinin tamirleri 1902 senesi Eylül ayında tamamlanmış ve velâdet-i hümâyûna yani padişahın doğum gününe rastlayan günde resmi açılışları yapılmıştır. Evkaf Nezareti tarafından tamirine izin verilen Derviş Ağa Camii ile Çöplük Hamamı¹⁴³ inşaatlarının ne zaman bitirildiği hususunda ise bir kayda ulaşılamamıştır.

¹³⁸ BOA, MF.MKT., 617/23, 8 Z 1319.

¹³⁹ DH.MKT., 656/53, 5 CA 1320.

¹⁴⁰ BOA, İ.AZN. 47/36, 5 C 1320.

¹⁴¹ BOA, DH.MKT., 2571/59, 15 N 1319.

¹⁴² BOA, İ.RSM., 15/17, 11 N 1319.

¹⁴³ BOA, BEO., 2683/201158, 9 Ş 1323; 2392/179377, 4 CA 1322; 2390/179227, 27 CA 1322; Tercümân-i Hakikat, sayı 7762, 1 N 1320.

Hükümet Konağı ve müstemilatında bulunan jandarma koğuşu, alay ambarları ve ahırının tamirine ise ancak 1903 senesi içinde başlanabilmektedir. Belgelerde aciliyet gerektirdiği bildirilen bu binaların tamirinin ilk keşifte 3.340 kuruş, ikinci keşifte ise 7.482 kuruş masrafla gerçekleştirilebileceği hesaplanmış ve Erzurum Valiliği tarafından ihalesi gerçekleştirilmiştir. Erzurum iklim şartlarında inşaat mevsiminin kısa olmasından dolayı valilik işi hızlandırmaya çalışmış ve aynı yıl içerisinde jandarma koğuşu ile teferruatının inşaat çalışmalarına başlanmıştır. Binaların inşaat masraflarının Jandarma'nın 1901 senesi bütçesinde mevcut olan Taşra İnşaat ve Tamirat Tertibinden karşılanması uygun görülmüştür.¹⁴⁴

Bu arada depremden sonra barakalarda kullanılan kerestelerin bedeli olan 169.672 kuruşun geri ödemesinin yapılamadığı anlaşılmaktadır. Dördüncü Ordu Müşiriyetinin bu konu hakkındaki yazısına göre bahsi geçen paranın yarısının 1903, diğer yarısının ise 1904 senesi içinde ödenmesinin planlandığı ancak ahalinin ödemeye güç yetiremediği belirtilmiştir. 1904 yılı başlarına gelindiğinde Mekteb-i İdadi ve Firdevsoğlu Kışlası'nda bulunan barakaların birçoğunun boşaltıldığı, 19. Alay'a mensup asker koğuşlarının tamir edilmesiyle 800 kişiyi barındırma kapasitesine sahip olan dört barakanın da boş kaldığı ve bunların hava şartlarının tesiriyle gündün güne harap olduğu ifade edilmiştir. Dolayısıyla gerekli paranın temini konusunda boş kalan barakaların yıkılarak enkazının satılması, içinde hâlâ ikamet edilen barakaların ise uygun bir fiyatla sahiplerine satılması yönünde kararlar alınmıştır. Açık kalması durumunda ise "istihkâm ameliye bedelatından" üstünün tamamlanması hususunda Dördüncü Ordu Müşiriyetine talimat verilmiştir.¹⁴⁵

Bu arada deprem sonrasında bir gazetenin asılsız haber yaptığı ve neticesinde ceza aldığı görülmektedir. Ermenice yayın yapan Avadaper isimli haftalık gazete, 21 Şubat 1902 tarihli sayısında Erzurum depreminin yol açtığı zararın aşağı yukarı 1 milyon 590 bin lira tutarında olduğunu paylaşmış ve haberin kaynağının Dördüncü Ordu Müşiriyetinin bir raporuna dayandığını belirtmiştir. Erzurum Valiliği ise maddi kaybın bu derece büyük olmadığını ve bu haberin aslının olmadığını ifade etmiştir. Olayın neticesinde bahsi geçen gazete on günlüğüne tatil edilmiştir.¹⁴⁶ Bu tür asılsız ya da abartılı haberlere büyük afetler sırasında sıkça rastlandığı görülmektedir. 10 Temmuz 1894 Marmara depremi sonrasında da buna benzer yayın yapan gazetelerin cezalandırıldığı bilinmektedir.¹⁴⁷

Deprem sonrasında mağdur olan bazı kişilerin ya da grupların, yaşadıkları sıkıntılardan bahisle çeşitli konularda hükümetin yardımına başvurdukları görülmektedir. Örneğin Bab-ı Âli Evrak Odası kâtiplerinden Ziya Efendi, bir dilekçe yazarak on beş senedir memleketi Erzurum'a gitmediğinden, yaşanan depremde validesinin ikametine tahsis ettiği hanenin ve bazı dükkânlarının hasar gördüğünden bahisle hem binaların tamiri hem de yakın akrabalarını ziyaret etmek maksadıyla dört ay müddetle izin talep etmiştir. Ayrıca tamir ve yol masraflarını karşılayabilmek için hicri 1314, 1316, 1317 (1896-98-99) yıllarına ait ödenmemiş maaşlarının

¹⁴⁴ BOA, İ.AS., 45/45, 5 RA 1321.

¹⁴⁵ BOA, Y.MTV., 254/113, 17 L 1321.

¹⁴⁶ BOA, DH.MKT., 2596/73, 28 ZA 1319.

¹⁴⁷ Selahattin Satılmış, *Osmanlı Devleti'nde Afet Yönetimi ve Depremlerin Sosyo-Ekonomik Etkileri* (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019): 263.

toplamı olan 23.500 kûsur kuruşun Hazineden ödenmesini, bu mümkün olmaz ise Trabzon vilayetine havale olunarak buradan karşılanmasını istemiştir.¹⁴⁸ Ziya Bey'in izin talebi kabul edilmiş ve ödenmemiş maaşları Trabzon vilayetine havale edilmiştir. Ancak Trabzon Valiliğinin, 1318 senesi bütçesinin yetersiz olduğunu ve bekleyen daha önemli ödemelerin olduğundan bahisle Ziya Bey'in talep ettiği tutarın kendisine verilemeyeceği ifade etmesi üzerine ödemenin bir an evvel Hazine-i Celileden yapılması hususu Maliye Nezaretine bildirilmiştir.¹⁴⁹

Genç livası rüştiye mektebi muallim muavini Dursun Bey de deprem nedeniyle benzer bir talepte bulunmuştur. Bir buçuk ay süreyle memleketi Erzurum'a gitmek isteyen Dursun Bey, dilekçesinde depremde hasar gören evini tamir ettirmenin yanı sıra Erzurum'a gitmek isteyen ailesine refakat etmesi gerektiğini ve bir yıla yakın bir zamandan beri sağlık durumunun iyi olmaması nedeniyle orada tedavi olma isteğini mazeret olarak göstermiştir. Durum Bitlis vilayeti tarafından Maârif Nezaretine bildirilmiş ve neticesinde okulların tatil zamanında gitmesinde bir sakınca olmadığı yönünde karar verilmiştir.¹⁵⁰

Erzurum'daki öğretmenlerden bazıları da görevlendirildikleri teftiş vazifesinden aflarını talep etmişlerdir. Daha önceki senelerde olduğu gibi Erzurum çevresindeki yerlerde teftiş memurluğu görevi yüklenen öğretmenlerden bazıları, deprem dolayısıyla harap olan hanelerinin tamirleriyle meşgul olduklarından, bazıları da kiralık hane bulamayarak ailelerini iskân etme telaşında bulduklarından bahisle o senenin teftiş memurluğu görevinden azledilmeleri için talepte bulunmuşlardır. Ayrıca ilgili yazıda söz konusu teftiş memurluğunda önceki yıllarda da bir faydalarının olmadığını, hatta yol masraflarını dahi Mal Sandıkları ile Banka Sandıklarından tahsil edemeyip Merkez Maârif Sandıklarından aldıklarını belirtmişler ve gereğinin yapılmasını arz etmişlerdir.¹⁵¹

¹⁴⁸ BOA, BEO., 1825/136858, 27 Z 1319.

¹⁴⁹ BOA, BEO., 2022/151639, 10 M 1321.

¹⁵⁰ BOA, MF.MKT., 624/22, 13 M 1320.

¹⁵¹ BOA, MF.MKT., 660/3, 17 R 1320.

Sonuç

840, 1852 ve 1859 yıllarında yıkıcı nitelikte depremlere maruz kalan Erzurum, 8 Kasım 1901'de meydana gelen şiddetli depremde de maddi ve manevi anlamda çok büyük bir yara almıştır. Deprem, Erzurum kent merkezinde, kamuya ait olanlar da içinde olmak üzere, neredeyse hasara uğratmadık tek bir bina dahi bırakmamıştır. Kent merkezinde evlerin yanı sıra cami, mescit, kilise, hükümet konağı, kışla, karakol, hamam gibi çok sayıda binada yıkım ya da hasar oluşmuştur. Buna rağmen kent merkezinde sadece 21 kişinin hayatını kaybetmesi üzüntüleri hafifletmiştir. Ölü ve yaralı sayılarının az olmasında ana deprem öncesinde meydana gelen birkaç öncü şokun alarm vazifesi görerek insanların dışarı çıkmasında etkili olduğu tahmin edilebilir.

Evleri hafif derecede hasar gören Erzurum halkı bile önce yıkıcı ana sarsıntı, ardından sık, şiddetli ve bir yıl kadar uzunca bir müddet devam eden artçı sarsıntılar nedeniyle evlerine girmeye cesaret edememiştir. Yaşanan bu büyük afet sonrasında açıkta kalan binlerce depremzedenin önemli bir kısmı çadırlara ve inşa edilen barakalara yerleştirilirken halkın bir kısmı da depremden zarar görmeyen köylere gönderilmiştir. Köylere gidenler dâhil muhtaç durumdaki bütün depremzede halkın günlük gıda ve yakacak ihtiyaçları giderilmeye çalışılmıştır. Bütün yapılanlara rağmen Erzurum'daki soğuk kış şartları, çadırlarda ve barakalarda yaşamaya başlayan afetzedelerin hayatlarını daha da zorlaştırmış, hatta bazı hastalıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu problemin çıkması önlenememekle birlikte zorunlu aşı uygulamasıyla salgının önü alınmaya çalışılmıştır.

Kriz yönetimi konusunda en büyük sorumluluğu üstlenen ve büyük gayret gösteren Vali Nazım Bey, yerinde çalışmalar ve başarılı bir afet yönetimiyle halkın beğenisini ve minnet duygularını kazanmıştır. Belediye başkanı, memurlar ve halktan çok sayıda kişi de afetin yaralarının sarılması için gayret göstermiş, içlerinden bazıları üstün gayretlerinden dolayı nişan ya da terfi verilerek onurlandırılmıştır. Deprem sonrasında hem İstanbul'da hem de Erzurum ve çevre yerleşim birimlerinde kurulan iâne komisyonları sayesinde büyük miktarda yardımlar toplanarak afetzedelerin yaraları sarılmaya çalışılmıştır. Bu süreç, ülkenin hayırsever halkının bilhassa da Erzurum ve çevre yerleşim birimlerinde yaşayan insanların büyük bir dayanışma içerisine girmesine vesile olmuştur. Bu süreçte dönemin padişahı II. Abdülhamid'in de bizzat devreye girdiği; verdiği talimatlarla, özellikle de afetzedeler adına yardım kampanyaları düzenlenmesinde büyük katkılar sağladığı görülmüştür. Hükümet ise devamlı Erzurum Valiliğiyle iletişim halinde olmuş, kimi zaman birtakım talimatlar vererek kimi zaman depremzedelere ilişkin bazı kararlar alarak kimi zaman da afetzedelere çeşitli kolaylıklar sağlayarak onların yanlarında olduklarını hissettirmiştir. Neticede başarılı bir afet yönetimiyle yeterli finansman sağlanarak imar faaliyetlerinin de gerçekleştirilmesi ile 1901 Erzurum depreminin yaraları sarılmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA**Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**

Bâbîâli Evrâk Odası Evrâkı (BEO.) 1748/131058, 26 B 1319;1745/130829,01Ş 1319; 1745/130872, 1 Ş 1319; 1749/131173, 3 Ş 1319; 1749/131173, 8 Ş 1319; 1749/131173, 9 Ş 1319; 1749/131102, 10 Ş 1319; 1749/131173, 10 Ş 1319; 1749/131173, 11 Ş 1319; 1749/131173, 12 Ş 1319; 1749/131173, 14 Ş 1319; 1752/131382, 24 Ş 1319; 1819/136362, 20 Z 1319; 1819/136362, 15 Z 1319; 1825/136858, 27 Z 1319; 2022/151639, 10 M 1321; 2392/179377, 4 CA 1322; 2390/179227, 27 CA 1322; 2683/201158, 9 Ş 1323.

Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemî Evrâkı (DH.MKT.) 2556/114, 5 Ş 1319; 2561/52, 13 Ş 1319; 2568/124, 29 Ş 1319; 2569/57, 5 N 1319; 2570/102, 12 N 1319; 2570/82, 12 N 1319; 2571/59, 15 N 1319; 2578/41, 6 L 1319; 2578/123, 12 L 1319; 2599/25, 3 Z 1319; 2594/35, 19 ZA 1319; 2594/99, 22 ZA 1319; 2596/73, 28 ZA 1319; 463/27, 21 Z 1319; 463/11, 28 Z 1319; 463/11, 12 M 1320; 624/22, 13 M 1320; 533/61, 25 RA 1320; 660/3, 17 R 1320; 656/53, 5 CA 1320; 463/11, 1 C 1320; 804/19, 10 L 1321.

Dâhiliye Nezâreti Muamelât Evrâkı (DH.TMIK.M.) 113/51, 27 B 1319;114/8, 6 Ş 1319.

Dâhiliye Nezâreti İslahat Evrâkı (DH.TMIK.S.) 39/1, 8 RA 1320.

İrâde Hususi (İ.HUS.) 91/55, 2 Ş 1319; 91/61, 9 Ş 1319;92/41, 17 N 1319.

İrâde Askerî (İ.AS.) 45/45, 15 RA 1321.

İrâde Adliye ve Mezâhib (İ.AZN.) 47/36, 5 C 1320.

İrâde Rûsûmat (İ.RSM.) 15/17, 11 N 1319.

İrâde Dâhiliye (İ.DH.)255/15720, 11 L 1268; 378/24957, 26 N 1273;436/28841, 1 Z 1275; 536/37232, 15 Z 1281.

İrâde Hâriciye (İ.HR.) 171/9241, 13 S 1276.

İrâde Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.) 446/19840, 3 N 1277.

İrâde Meclis-i Mahsûs (İ.MMS.) 15/629, 15 ZA 1275.

Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemî Evrâkı (MF.MKT.) 591/15, 29 B 1319; 617/23, 14 L 1319; 624/22, 13 M 1320; 660/3, 17 R 1320.

Meclis-i Vâlâ Evrâkı (MVL.)594/59, 7 B 1276; 608/5, 17 Ş 1277; 1052/16, 7 S 1283; 1052/75, 4 L 1283.

Şûrâ-yı Devlet Evrâkı (ŞD.) 1522/11, 22 N 1319; 1525/1, 11 C 1322.

Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrâkı (Y.MTV.) 223/34, 9 Ş 1319; 254/113, 17 L 1321.

Yıldız Perâkende Umûmî Evrâkı (Y.PRK.UM.) 56/130, 26 B 1319; 57/10, 8 Ş 1319.

Yıldız Sadâret Husûsî Maruzât Evrâkı (Y.A.HUS.)305/25, 2 S 1312; 422/31, 10 N 1319.

Yıldız Perâkende Evrâkı Posta Telgraf Nezâreti Marûzâtı(Y.PRK.PT.) 12/168, 18 Z 1314.

Sadâret Mektûbi Kalemi Mühimme Evrâkı (A.MKT.MHM.) 161/54, 02 M 1276; 167/31, 9 RA 1276.

Sadâret Mektûbi Kalemi Umûmî Evrâkı (A.MKT.UM.) 366/86, 21 S 1276;410/39, 24 Z 1274.

Sürelî Yayınlar

İkdâm, sayı 538, 6 Ş 1313; 1900, 13 C 1317; 2653, 29 B 1319; 2654, 1 Ş 1319; 2655, 2 Ş 1319; 2656, 3 Ş 1319; 2657, 4 Ş 1319; 2658, 5 Ş 1319; 2661, 8 Ş 1319; 2662, 9 Ş 1319; 2665, 12 Ş 1319; 2667, 13 Ş 1319; 2668, 14 Ş 1319; 2675, 21 Ş 1319; 2680, 26 Ş 1319; 2684, 29 Ş 1319; 2685, 1 N 1319; 2690, 6 N 1319; 2707, 23 N 1319; 2710, 27 N 1319; 2730, 16 L 1319; 2777, 4 Z 1319; 2852, 20 S 1320; 2875, 14 RA 1320; 2978, 28 C 1320; 3016, 7 Ş 1320.

Tercümân-ı Ahvâl, sayı 9, 3 C 1277; 23, 20 N 1277; 589, 10 Ş 1281; 589, 10 Ş 1281.

Tercümân-ı Hakikat, sayı 3086, 25 M 1306; 7381, 28 B 1319; 7388, 6 Ş 1319; 7397, 15 Ş 1319; 7429, 17 N 1319; 7762, 1 N 1320.

Sabâh, sayı 4315, 29 B 1319; 4316, 1 Ş 1319; 4331, 15 Ş 1319.

Cerîde-i Havâdis, sayı 102, 10 N 1277; 154, 18 L 1259; 206, 28 ZA 1260; 588, 19 L 1268.

The Levant Herald, II/33, 10 Eylül 1873; X/48, 1 Aralık 1890; XIII/33, 14 Ağustos 1893; XIV/27, 9 Temmuz 1894; XV/18, 10 Haziran 1895; XV/21, 1 Temmuz 1895.

Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis, sayı 859, 17 ZA 1284.

Basîret, sayı 1491, 29 S 1292; 1492, 1 RA 1292; 1514, 26 RA 1292; 1651, 6 L 1292.

Kitap, Makale ve Tezler

Ambraseys, Nicholas ve Caroline Finkel. *Türkiye’de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler 1500-1800*. Çev. M. Koçak, Ankara, TÜBİTAK Yayınları, 2006.

Ambraseys, Nicholas. *Earthquakes in the Mediterranean and Middle East A Multidisciplinary Study of Seismicity up to 1900*. London: Imperial College, 2009.

Curzon, Robert. *Armenia: A Year at Erzerum, and on the Frontiers of Russia, Turkey, and Persia*. New York, 1854.

Dalyell, Robert A.O. “Memorandum-Earthquake of Erzerum, June 1859”, *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*”. (1861-1862): 62-64.

Kuşçu, İmren, İbrahim Kopar ve İlhan Bakırtaş. 1907-2018 Yılları Arasında Kaydedilen $M \geq 3.0$ Depremlerin Mekânsal Analizi”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*.23/4 (2019): 1607-1624.

Kuşçu, İmren. “Erzurum İlinin Depremselliği ve İl Merkezindeki Orta Öğretim Öğrencilerinin Depreme Duyarlılığı”. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2019.

Lynch, Harry Finnis Blossie. *Armenia Travels and Studies*. I, London, 1901.

Ortak, Şaban. “1924 Erzurum Depremi ve Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal’in İkinci Erzurum Gezisi”. *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*.(2002): 191-203.

Satılmış, Selahattin. *Osmanlı Devleti'nde Afet Yönetimi ve Depremlerin Sosyo-Ekonomik Etkileri*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019.

Taşkesenlioğlu, Yasin ve Muhammed Taşkesenligil. “1859 Yılında Şamahı ve Erzurum Depremleri Hakkında Rusya Bilimler Akademisi Üyesi Hermann von Abich’in Raporu”.*Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*.20 (2020): 569-591.

Tozlu, Selahattin. "Erzurum Tarihinde Depremler".*Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri 22-23 Mayıs 2000*. İstanbul: 2000, 93-118.

Vogt, Jean. “Osmanlı Topraklarında Tarih Boyunca Depremsellik: Batılı Kaynaklardan ve Tanıkların İfadelerinden Örnekler”.*Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*.Ed. Elizabeth Zachariadou,İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001: 13-58.

Yapıcı, Hakkı. “Tarih Boyunca Erzurum'da Meydana Gelen Zelzeleler”, *Mavi Atlas* 5 (2015): 14-20.

İnternet Kaynakları

<https://www.srcatasehir.com/Yayinlar/harita-okuma-bilgisi-3758>(erişim tar:24.04.2023)